

ODPORNİŠKA KNJIŽEVNOST: PROSTOR EMANCIPACIJE? ANALIZA ŽENSKIH LIKOV NA PRIMERU ANTIFAŠISTIČNE KNJIŽEVNOSTI PRIMORSKE

Manca G. RENKO

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: manca.renko@gmail.com

IZVLEČEK

Članek obravnava vlogo žensk v odporniški (antifašistični) književnosti Primorske. So bile ženske kot literarni liki nosilke zgodbe, polnokrvni pripovedni subjekti, ali je bila njihova vloga tipizirana in zreducirana na nekaj ponavljajočih se likov, objektov? So ženski liki avtorjev tega območja, ko je šlo za antifašistično tematiko, drugačni od likov, ki so jih ustvarjali sicer? Kakšno literaturo so pisale ženske? Kakšna literatura je bila namenjena ženskam? Raziskava je nastala na podlagi literarnega opusa Franceta Bevka, Cirila Kosmača, Lojza Kraigherja in Danila Lokarja, ki je nastajal v 30., 40. in 50. letih in je tematiziral odporniško gibanje. Pozornost je namenjena tudi glasilu Slovenka, ki ga je med junijem 1943 in marcem 1945 izdajala protifašistična slovenska zveza na Primorskem, v zadnjem delu pa prevečkrat prezirtima avtoricama primorskega odpora, Mari Samsa in Erni Muser.

Ključne besede: književnost, antifašizem, Primorska, ženske, odpor, Mara Samsa, Erna Muser, France Bevk, Ciril Kosmač, Lojz Kraigher, Danilo Lokar

LETTERATURA DI RESISTENZA: LUOGO DI EMANCIPAZIONE? LE DONNE NELLA LETTERATURA ANTIFASCISTA DELLA PRIMORSKA

SINTESI

L'articolo pone in evidenza il ruolo delle donne nella letteratura di Resistenza (antifascista) della regione Primorska. Le donne come figure letterarie erano personalità, soggetti, o il loro ruolo era tipizzato e ridotto a pochi personaggi, oggetti ripetitivi? Sono i personaggi femminili quando si tratta di temi antifascisti diversi dai personaggi che gli stessi autori avevano creato? Che tipo di letteratura è stata scritta dalle donne? Che tipo di letteratura era destinata alle donne? La ricerca si basa sulle opere letterarie di France Bevk, Ciril Kosmač, Lojz Kraigher e Danilo Lokar, emerse negli anni '30, '40 e '50 ed era incentrata sul movimento resistenziale. L'attenzione viene rivolta anche alla rivista Slovenka, pubblicata tra il giugno 1943 e il marzo 1945 dall'Associazione

slovena antifascista nella regione della Primorska. Un'attenzione particolare è infine rivolta a Mara Samsa ed Erna Muser, due scrittrici dell'antifascismo nella Primorska troppo spesso ignorate.

Parole chiave: letteratura, antifascismo, donne, Resistenza, Primorska, Mara Samsa, Erna Muser, France Bevk, Ciril Kosmač, Lojz Kraigher, Danilo Lokar

UVOD¹

Nekje sem bral, da je literatura z drugimi sredstvi napisana zgodovina človeštva.
(Vladimir Bartol, iz predgovora k novelam Mara Samsa *Trst je klical*).

Kadarkoli se lotimo analize preteklosti s pomočjo literature, leposlovja, se nam uvodoma odpre več vprašanj o tem, kakor ga je imenoval Michel Vovelle, *sumljivem viru* (Vovelle, 2004, 47). Ali lahko s pomočjo fikcije govorimo o pretekli resničnosti? Lahko, če se ukvarjamo s preučevanjem kolektivnih drž ljudi, kar je do neke mere namen tega prispevka. Lahko tudi, če verjamemo, kakor je verjel Alessandro Manzoni, da literatura zapolnjuje prazen prostor, ki je nastal po krivdi zgodovinarov in zgodovinarjev ter če, kakor je italijanskega literarnega klasika dopolnil Roger Chartier, vemo, da zgodovino zanimata samo pena časov in površen pregled družbe med tem ko roman obvladuje mehanizme delovanja te družbe. Zgodovina nas glede posameznikov, še bolj pa posameznic, rada pušča v negotovosti in nam razodeva le trenutke, v katerih so bili del širšega dogajanja, splošna slika pa ostaja zamegljena (Bourdieu, Chartier & Ginzburg, 2011, 92–96).

Analiza odporniškega, antifašističnega gibanja v umetnosti je težka, ker ga je doletela usoda skrajnosti: iz tajnosti je preraslo v kanon, iz skritosti v vseprisotnost, iz prizadevanj manjšine v poduk večini. Če želimo ujeti idejo, še preden se je ta spremenila v ideologijo, jo moramo začeti spremljati v njenih zametkih. Če nas torej zanima antifašistična literatura, moramo ponjo na Primorsko, kjer je ob rapalski meji nastajala že desetletje pred drugo svetovno vojno. V ospredju članka bo leposlovno delo štirih kanonskih primorskih avtorjev protifašistične literature: Franceta Bevka (1890–1970), Cirila Kosmača (1910–1980), Danila Lokarja (1892–1989) in Lojza Kraigherja (1877–1959). Našteti avtorji se generacijsko, svetovnonazorsko in slogovno med seboj razlikujejo, vsem pa je

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Oborožena meja. Politično nasilje v severnem Jadranu, 1914–1941* št. J6-7152, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

skupno to, da so živeli in delovali na področju Primorske, prav tako pa se tu odvija večina njihovih književnih del. Vsi štirje so se kot partizani tudi pridružili odporniškemu gibanju in so bili po drugi svetovni vojni deležni državnih časti. Za razumevanje vloge žensk v odporniški literaturi je pomembno primerjati vloge, ki so jih v delih omenjenih avtorjev imele pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej ter spremljati, kako – in če sploh – so se ženski liki v literaturi spreminjali. Pri tem velja opozoriti, da literarna produkcija zaradi razmer med vojno ni bila velika, sploh pa je bila v službi NOB in je imela bolj kot umetniško propagandno in ideološko-mobilizacijsko vlogo (Bernik & Dolgan, 1988).

Da pa lahko literaturo umestimo v zgodovinski kontekst, ni pomembno le kdo in kako jo je pisal temveč tudi, komu je bila namenjena. Sploh v času druge svetovne vojne nam ta informacija pove, kakšno družbo je želela graditi prihodnja oblast. Zato je dragocen vir *Slovenka. Glasilo protifašistične slovenske zveze na Primorskem*, ki je izhajala med junijem 1943 in marcem 1945 ter objavljala tudi leposlovna besedila. Iz tega glasila, ki bo v nadaljevanju analizirano, lahko razberemo, kakšna naj bi bila vloga ženske med vojno in v novi družbeni ureditvi – ter – kar ni nič manj pomembno, kako so pisale ženske.

O vlogi žensk v jugoslovanskem odporniškem gibanju ter njihovi usodi po koncu druge svetovne vojne je bilo napisanih več obširnih del. Jelena Batinić v monografiji *Women and Yugoslav Partisans* (2015) analizira usodo dveh milijonov žensk, ki so bile do konca druge svetovne vojne vključene v partizansko gibanje (od tega približno 100.000 kot borke v vojski) ter žensko emancipacijo med vojno, sploh pa po vojni, opazuje na treh stopnjah: na ravni politične retorike (mit partizanke, herojke), na ravni institucij (Anti-fašistička fronta žena – AFŽ) in na ravni vsakdanjega življenja (razlika med revolucionarno agendo vrha in resničnostjo vsakdanjega življenja (Batinić, 2015, 2–5). Čeprav je njena analiza široko zastavljena, so njeni rezultati podobni tistim, ki so jih naredile njene predhodnice, mdr. Barbara Jancar-Webster z *Women&Revolution in Yugoslavia* (1990) in Marta Verginella z *Naše žene volijo* (1999). Eden od zaključkov vseh naštetih študij je, da vojna ni imela trajnih emancipatornih učinkov, saj so politične pravice sorazmerno neopazne, če hkrati ne pride do sprememb na drugih področjih. Prav tako obstaja velika razlika med vojno mobilizacijsko retoriko in vsakdanjo prakso, ki je tej retoriki sledila. Kljub korenitim družbenim in gospodarskim spremembam nova oblast ni redefinirala spolnih vlog (Verginella, 1999, 80). Batinić pri analizi vsakdanjega življenja upošteva tudi kulturo in popularno kulturo: tisk, revije, knjige in filme, pri čemer pa se naslanja predvsem na srbske vire. Natančno se je ženskam v odporniškem gibanju na Slovenskem posvetila Valerija Bernik v magistrski nalogi z naslovom *Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem* (2001), ki tematizira ženske v partizanskih formacijah. Tudi tej študiji sledi zaključek, da niti med vojno, še bolj pa po vojni, ni prišlo do resocializacije moških in žensk za enakopravnejše sobivanje, sploh osebno življenje pa je ostajalo zaprt v konservativne okvire (Bernik, 2001, 280).

Vse našete študije kažejo, da četudi se je enakopravnost moških in žensk znotraj samega partizanskega gibanja proti koncu vojne večala, po vojni ni prišlo do temeljnih sprememb na področju izenačitve spolov.

Kaj pa literatura in ženski liki v njej, so se ti spremenili, če sploh, na ravni politične retorike, ali so tudi dejansko dobili novo vsebino? Literatura medvojnega in sploh po-

vojnega obdobja je stala na stičišču popularne kulture, ki je bila namenjena zabavi, in ideološkega aparata, ki je bil namenjen politični vzgoji, zato je lahko dobra pokazateljica odnosa do žensk ter emancipacije. So ženski literarni liki prepričljivi, polnokrvni in prikazujejo novo, sodobno, emancipirano žensko, ali ostajajo tipizirani in klišejski ter žensko reducirajo na objekt? S posvečanjem ženski kot literarnemu subjektu, poskusom psihologizacije in razbijanjem ustaljenih prepričanj lahko literatura ustvarja nove svetove; in ženska emancipacija je eden od njih. Vprašanje pa je, ali je to poustvarjanje uspelo; in do kolikšne mere je avtorjem sploh bilo v interesu. V tem kontekstu je za kriterij mogoče vzeti literarno kakovost ali bolje rečeno, literarno ambicioznost: težnjo k izrisovanju likov onkraj tipizirane klišejskosti. Bolj kot je lik literarno ambiciozno zastavljen, več družbe, teženj, resničnosti in zgodovinskih determinacij se zrcali v njem.

Analiza literature se bo osredotočala izključno na območje Primorske, torej na avtorje, ki so v tem okolju živeli in ga literarno poustvarjali; na ta način je mogoče zamejiti vzorec, hkrati pa opazovati, kako so se jugoslovanske razmere zrcalile v mikrookolju – ter obratno. Je med njima mogoče opaziti razlike – in če ja, kakšne? Prav tako je Primorska primerna izbira zaradi daljše tradicije fašizma in posledično tudi odporiške literature; ta sega še v trideseta leta in tako je pri posameznih avtorjih mogoče spremljati, do kakšne spremembe, če sploh, je znotraj žanra prišlo zaradi druge svetovne vojne.

Poleg štirih kanonskih avorjev se bo raziskava v sklepnem delu ukvarjala tudi z delom dveh primorskih/tržaških pisateljic, Mare Samsa (1906–1959) in Erne Muser (1912–1991). Njuno delo bo v posebnem poglavju iz več razlogov: prvič – čeprav po literarni kakovosti v ničemer ne zaostajata za kolegi, se nista prebili skozi stekleni strop v kanon, drugič, zapustili sta le vsaka po eno odporiško zbirko in ju zato ni mogoče analizirati v kontekstu opusa in morebitnih sprememb v njem ter tretjič – ker se njuno delo po vsebinski plati precej razlikuje od dela njunih kolegov (čeprav sta tudi oni doživeli vojno, živeli in delali na istem območju ter se pridružili NOB). Pozornost bo namenjena tudi odporišskemu glasilu *Slovenka*, v katerem so bila objavljena krajša literarna dela, ki so jih pisale ženske, katerih literatura pa po vojni ni izšla v samostojnih zbirkah. Poleg tem, s katerimi so se ukvarjale, je iz glasila, nad katerim je bedelo odporiško vodstvo, tudi mogoče sklepati, kakšna naj bi bila nova ženska za novi svet, ki se je obetal po vojni.

KMEČKA POVEST V NOVI PREOBLEKI

Literat z največjim narodnoosvobodilnim opusom med obravnavanimi avtorji je Franče Bevk in skozi njegovo pripoved lahko spremljamo Goriško v zelo dolgem časovnem razponu. V času fašizma nemalokrat seže tudi v preteklost, zgodovino, da bi s pripovedjo o nekem zgodovinskem dogodku lahko svobodneje, ne da bi v njegovo delo posegla cenzura, opisal razmere sodobnosti. Njegova najljubša oblika pripovedi, ki ji ostaja zvest tako pred drugo svetovno vojno kot po njej, je kmečka povest. Na kmečko povest, ki se skoraj dosledno odvija v vaseh na Goriškem, lepi različne tipe junakov, predvsem upornikov, in družbe, ki jih obdaja. Njegovo najbolj znano delo – in njegovo prvo antifašistično, je roman *Kaplan Martin Čedermac*, ki je prvič izšel leta 1938. Po pripovednem slogu se ne razlikuje bistveno od njegovih poprejšnjih del in ostaja v okvirih ljudske povesti, le da

je tu motivika bolj eksplicitno politična: slovenski kaplan Martin Čedermac se zoperstavi fašistični težnji, ki od njega zahteva, da bi bogoslužje vodil v italijanskem jeziku. Skozi roman spremljamo zaplete, ki jih je imel kaplan z oblastjo, sovaščani in Cerkvijo, pa tudi njegove notranje dvome, pomisleke in strahove.

Ženski liki v romanu so zelo tipizirani in zreducirani na minimum, kar kaže na kontinuiteto z njegovim poprejšnjim delom. Osrednjo vlogo v kaplanovem življenju ima mati, ki jo obožuje in predstavlja nekakšno svetnico, ideal požrtvovalne, mile, skrbne pametne in preudarne ženske, ki pa se tudi zaveda svoje materinske vloge in njenih omejitev. Poleg nje v romanu nastopa tudi sestra Katina, za katero se zdi, kakor bi bila otrok, saj je kaplan obravnava kot izrazito inferiorno, čeprav nekje izvemo, da šteje že skoraj štirideset let. Jasno je, da v kaplanovem življenju nikoli ne bo mogla nadomestiti matere, to da vedeti tudi ona sama, ko svojega, sicer tudi že ostarelega sina vpraša: »Ali ti Katina dobro postreže? Saj me ne pograšaš prehudo?« (Bevk, 1965, 24). In res je vloga Katine, najbolj prisotnega ženskega lika v romanu, predvsem, da streže. Čeprav Katina ne naredi nič slabega, bralec vseskozi čuti nekakšen prezir, ki jo ima pripovedovalec do nje, največkrat jo imenuje »baba«, zmerja jo z nekom, ki ne zna zadržati skrivnosti zase in pri tem posplošuje do stereotipa: »Ženska je, zato je povedala.« (Bevk, 1965, 88). Poleg tega je Kaplan Martin Čedrmac, sicer pozitiven, malone moralistično zgleden lik, do svoje sestre tudi nasilen, nanjo veliko kriči in jo – brez pravega razloga – tudi skoraj pretepe (»Klepetulja, baba [...] dvignil je pest proti nji ...«). (Bevk, 1965, 56). Bevkovo najbolj znano predvojno antifašistično delo ne vsebuje nobenega ženskega lika, ki bi bil kakorkoli politično angažiran ali bi igral vlogo v odporu.

Ženski liki v *Kaplanu Martinu Čedrmacu* so precej podobni drugim, zelo tipiziranim ženskim likom tega avtorja. Skoraj vsem Bevkovim literarnim delom je skupno, da ženske v njih na neki točki jčejejo in da s svojim strahom, nezaupanjem, upogljivostjo na nek način celo otežujejo antifašistični boj. Ne, ker bi tako hotele – ali iz zlobe – ampak ker drugače ne zmorejo (ženska kot diagnoza). Na tem mestu velja omeniti tudi, da se avtor nemalokrat ukvarja tudi z *moškostjo* – do prevpraševanja vloge moškega pa pride, ko je soočen z žensko, ki je (največkrat zato, ker služi denar), dominantna. Tako je denimo v povesti Bajtar Mihale iz leta 1937, v kateri Mihale za alkohol zapravi denar, ki bi ga moral prinesiti domov, njegova žena pa nedolgo zatem zboli in umre. Mihale je poln gneva do žene, saj ju preživlja ona in še ko umira, jo krivi za bolezen in noče biti ob njej ter raje razmišlja o tem, da si je zaradi njenega odnosa še sam »kdaj pa kdaj očital nemoškost.« (Bevk, 1965, 215). Podobno je tudi v mladinski povesti Tonček, ki je bila prvič napisana pred vojno, a se je izgubila, nato pa jo je Bevk še enkrat napisal leta 1948 in so jo razglašali za mladinskega Čedrmaca (Bevk, 1970). V njej opisuje stisko, v kateri se znajde obubožana družina, od katere fašistična oblast zahteva, da govori izključno italijansko. Da bi obdržali streho nad glavo, mati, ki preživlja družino, želi, da se uklonijo zahtevi, oče pa ji ne upa ugovarjati, a pripovedovalec pripomni: »Da bi imel delo in zaslužil, bi zarohnel, da bi se stresla vsa hiša.« (Bevk, 1970, 21). Moški, ki so ob ženskah prisiljeni potlačevati svojo agresijo, so Bevkov priljubljen literarni motiv.

Kako pa je bilo z odporništvom in ženskimi liki pri Bevku po drugi svetovni vojni? Na prvi pogled lahko opazimo, da so se Bevkovi ženski liki prebili v naslovne, denimo

Učiteljica Breda (1963) in *Mati Polona* (1968). A čeprav sta tako učiteljica kot mati naslovna lika, sta za samo zgodbo skoraj nepomembna. Učiteljica Breda je mladinska pustolovska povest s partizansko kuliso, v kateri je učiteljica večji del odsotna, prikazana pa je predvsem kot ženska z izrazito toplim, materinskim odnosom do svojih učencev. Mati Polona je resda naslovni lik, a je njena naloga le, da je naratorica. Žensko vprašanje ali vprašanje odpornišva ni obravnavano, osredotoča se predvsem na družinsko tragedijo, ki jo je povzročila vojna. Gre za povsem shematično pripoved, v kateri sta edini lastnosti pripovedovalke, da je mati in žena.

Tudi v drugih Bevkovih delih, ki imajo formalno v središču ženske like, so te precej pasivne, dosledno nastopajo v vlogi Drugega in ne kot samostojne pripovedovalke, razmišljevalke, borke. Še celo ko se njihovi partnerji nad njimi fizično znašajo, kot denimo v Štefa se vrača, ženske mož ne zapustijo, Bevkov pripovedovalec, ki mu je moralizem sicer vse prej kot tuj, pa temu nima navade posvečati posebne pozornosti. Za skoraj vse ženske like Bevkovih pripovedi bi lahko uporabili poved, ki jo je zapisal v povesti *Težka pot* (1956, 93): »Bil je navajen, da je zmeraj vdano sprejemala udarce življenja.« Bevkove ženske večkrat sklonijo glavo kot se uprejo in pri tem je konsistenten tako v predvojni kot povojni odporniški literaturi.

Ciril Kosmač je pripovedno sicer nekoliko manj tog od Franceta Bevka, si pa zato delita osnovni predsodek do žensk, ki so tudi v Kosmačevih pripovedih velikokrat le »babe« in »ččeče«, nastopajo pa predvsem kot ne preveč pametne in velikokrat komične ali celo škodljive obrekovalke. Njegove povesti *Sreča* (1936) sicer ne moremo označiti za antifašistično, je pa v njej prikazana kruta usoda Tinke, ki je postala nezakonska mati, prostitutka, detomorilka in zloba vaške skupnosti, ki ne pozna prizanesljivosti do žensk, ki se ne uklonijo konvenciji. Kosmač se podobne tematike loti tudi v *Pomladnem dnevu* (1950), delu, v katerem nastopa Kadetka, njegov najpomembnejši ženski literarni lik. Po tem, ko je njen nezakonski oče umrl kot žrtev nesmiselne vojne, je njena mama naredila samomor in Kadetka je ostala v pripovedovalčevi družini. Pripovedovalec nameni precej pozornosti opisu pogreba in se spominja svoje otroške zgroženosti ob tem, ko Kadetkina mama ni bila deležna pogreba, ampak je bila obravnavna kot manjvredno bitje. Prav tako se Kosmač stika z Bevkom v opisih matere: tudi v *Pomladnem dnevu* je osrednja vloga mame, ki je požrtvovalna, ljubeča in ustvarja dom. Njena žrtev gre tako daleč, da zavrne zdravljenje, da bi se njen sin, pripovedovalec, lahko šolal. Tudi tu je odnos do žensk prezirljiv, veliko je primerjav s kokošmi, denimo: »Meni se zdi, da je vsaki kuri všeč, če petelin brusi kremplje okrog nje« (Kosmač, 1971, 223). ali pa je podobna poanta ubesedena z: »Še voda kamen omehča, pa ne bi dedec babnice.« (Kosmač, 1971, 223). Ženska svojo moralnost še vedno dokazuje tudi z deviškostjo in nevednostjo.

In tudi Kosmač s tem delom ostaja v ustaljenih okvirjih: gre za kmečki roman, tradicionalno slovensko pripoved, ki ji vojna služi kot kulisa, liki, vključno z osrednjim ženskim, pa ne premorejo kakovostnejše psihologizacije. Prav tako ženske niso nosilke odporniških gibanj, borke ali samostojni subjekti.

Ženski liki v Bevkovih in Kosmačevih literarnih delih se povsem skladajo z zgodovinskim časom, v katerem so nastajala. Čeprav je nova oblast obdržala radikalno retoriko vojne, je v svoji sporočilnosti ostajala predvojno konservativna. Tako kot v resničnem življenju ni

prišlo do soočenja med revolucionarnim in tradicionalnim, ampak se je zgodila le adaptacija tradicionalnih vrednot na revolucionarno besedišče, je bilo tudi pri obravnavanih avtorjih. Zaključek Jelene Batinič, da so lokalne tradicije ostale trdno zakoreninjene in se je edina sprememba zgodila na ravni folklore, ki je srečala revolucionarno besedišče, drži tudi na lokalnem literarnem primeru Bevka in Kosmača, avtorjev, ki sta bila za časa svojega življenja visoko cenjena in še danes ostajata kanonizirana (Bartinič, 2015, 259).

NOVA ŽENSKA

Z dvoličnim odnosom do žensk in nespoštovanjem njihovega telesa se je v svojem morda najboljšem in najpretsresljivejšem delu, romanu *Krista Alba*, ukvarjal tudi Alojz Kraigher. Besedilo je bilo napisano leta 1933, izšlo pa je posthumno in še to samo v Zbranih delih in ne kot samostojno literarno delo. To delo prav tako izpostavlja odrekanje pravice do dostojnega pokopa ženski, ki se je po sili razmer znašla v stiski, stiska pa jo je vodila v javno hišo. A za razliko od Kosmača zmore Kraigher veliko natančneje opisati razmere, ki so žensko na njeni poti vodile in pokaže, kako so ji pot v pogubo tlakovali moški, ki so oblikovali in nadzorovali njen svet. Najprej so jo izigrali, na koncu pa so ji odrekli tudi poslednje dostojanstvo. Roman velja na tem mestu omeniti, ker gre za enega prvih v zgodovini slovenske književnosti, ki se ukvarja z žensko seksualnostjo, ne da bi pri tem moraliziral. Ne moremo ga tudi označiti za odporniški roman, čeprav pride pri delu Kriste Alba v javni hiši do očitnih nacionalnih trenj in je razbrati, da je najhujše od vseh ponižanj to, da mora biti kot Slovenka na razpolago Italijanom. Ni nemogoče, da v tem prepoznamo tudi splošno politično ozračje ob rapalski meji. Vendarle pa je to delo pomembno poznati, da ga lahko primerjamo z razvojem ženskih likov v Kraigherjevi povojni antifašistični prozi. V tem smislu je nedvomno prelomna novela *Njena krivda*, ki je bila napisana leta 1946, v celoti pa je bila prvič objavljena leta 1949.

V njej kot tovariša, enakovredna partnerja, nastopata Tomaž in Ljuba. Ko v naporni akciji skupaj rešita ilegalno partizansko tiskarno, se med njima razvnamejo strasti, ljubita se in iz tega se sredi vojne rodi sin Silvin. Iz opisov Ljube je jasno, da si Tomaža želi, tudi telesno – in v pripoved ni čudne okornosti pred telesnostjo, ki jo imata oba poprejšnja obravnavana avtorja. Ljuba se čuti svojemu tovarišu Tomažu enakovredno in ko razmišlja o njuni morebiti poroki, pravi: »Gospodarjem? Ali si je res želela gospodarja? Ali si ni želela samo tovariša? Ali se je strinjal z njenimi nazori o življenju, o enakopravnosti, da bi bil Tomaž njen gospodar?« (Kraigher, 1986, 138). Pod vprašaj pa protagonistka ne postavlja le zakonske skupnosti, tega malomeščanskega konstrukta, ki ženski pristriže peruti, ampak tudi druge stvari, ki jih tako radi pripisujejo ženskam. Denimo z žensko lepoto. O njej razmišlja v skladu s socialistično idejo in pravi: »Ženska lepota je zaklad, ki ni po pravici pridobljen.« Pripovedovalec njeno misel še nadgradi: »Od tedaj se je zavedala, da dela že s samo eksistenco te svoje lepe ženske maske krivico tovarišicam, ki tega obdarovanja od narave niso bile deležne.« (Kraigher, 1986, 143). Do zapleta v zgodbi pride, ko jo, medtem ko v večerni obleki doji otroka, obiščejo fašisti, pregledajo njeno stanovanje in jo zaradi domnevne ilegalne dejavnosti odvedejo v zapor. Otroka pusti svojim sosedom. Že prej, med dojenjem, je razmišljala o tem, da bi sinu morala

najti rejnike in se vrniti v boj. Razmišljala je o svoji materinski vlogi in se jezila, da jo je ta naredila tako nekoristno; ne more se boriti ampak mora skrbeti za otroka, medtem pa jo narod potrebuje. Tovrstne perspektive v odporniški literaturi sicer ni veliko zaslediti; vloga matere je največkrat trpeča, požrtvovalna in omejena na domače ognjišče. Ljubina je zasukana – sprašuje se o smiselnosti materinstva in v svojem delu ne vidi nič pomembnega, pomembnejši se ji zdi boj. Poleg tega si ne taji, da si želi v partizane vrniti tudi zaradi Tomaža in očita si: »Sebično bi se zagnala za svojo slo.« (Kraigher, 1986, 151). Kraigherju telesnost na splošno ni tuja, ne le žensko poželjenje ampak tudi druge funkcije ženskega telesa si zaslužijo pozornost. Pred fašističnim zaslišanjem v zaporu Ljuba denimo premišljuje o tem, kako jo bolijo prsi, ker se ji v njih nabira mleko in kako si ga bo morala iztisniti. Ljuba je polnokrvna ženska, ki čuti svoje telo, uporablja svoj um in premore svoj pogum. Hkrati pa njeno telo, telo matere, ne pomeni, da ne zmore uporabljati uma. Načrtno se poskuša oddaljevati od mita materinstva in na neki točki razmišlja, da je materinstvo le filistrstvo, le »sentimentalen predsodek, samo malenkost v primerjavi z domovino, v primerjavi z OF.« Hkrati v zvezi z materinstvom zavrača vse vzorce, ko jo fašist na zaslišanju vpraša, če je nezakonska mati, mu odgovori: »Zame ne eksistira nezakonstvo matere.« (Kraigher, 1986, 161). In tako kot se ji zdi sentimentalno opevanje materinstva, je prezirljiva tudi do ljubezni. S tovarišico se v ječi pogovarjata, da so Italijani navajeni na svoje plitke Italijanke, »saj njihove buržujke ne poznajo drugih interesov kakor ljubezen«, kar je po njenem tudi razlog, da jih fašisti tako radi zapeljujejo; mislijo namreč, da jih bodo z ljubeznijo razorožili (Kraigher, 1986, 180).

Kraigherjeva novela *Njena krivda* žensko odpornico, njen duševni in telesni ustroj, obravnava v celoti in je v tem smislu prelomno delo v slovenski književnosti, ki daje ženski prostor, da kot antifašistka, upornica, zavrne vse klišeje, ki se lepijo nanjo kot žensko in ustvarja sebi lasten lik, žensko prihodnosti, svobodno in enakopravno.

Razlika med Bevkom in Kosmačem na eni strani in Kraigherjem na drugi je v tem, da gre slednji, čeprav najstarejši in bi ga zato zmotno lahko imeli za bolj konservativnega, v prevpraševanju družbenega položaja žensk še korak dlje in se ne zadovolji le z golim obsojanjem ob npr. nepokopu trupla ali nezakonskem otroku. Ženskim likom da možnost za lastno prevpraševanje sistema, da so akterke lastnega življenja. To lahko vidimo tudi v noveli *Senčica*, v kateri se Franca za prvega moža odloči, ker je privržen partiji in ji veliko pomeni njegova politična usmeritev, za ljubimca pa, ker ji ga uspe spreobrniti v komunizem. Pripovedovalec zaradi njene menjave moških tudi ne moralizira, kar je sicer v navadi, ampak ji v usta položi besede: »Kako krivičen je družbeni red, ki hoče siliti človeka, da vzdrži v razmerju, ki se mu v dno duše gabi.« (Kraigher, 1986, 39).

Avtorsko je zanimiv tudi Danilo Lokar, ki je bil tako kot Lojz Kraigher tudi sam zdravnik. Njegova odporniška literatura je izrazito neideološka, kar je pripisati tudi slogu, ki mu je pripadal, ekspresionizmu. Pripoved *Zlata verižica*, napisana v petdesetih letih (leta 1958 je izšla v zbirki *Sodni dan na vasi*) skozi oči prvoosebne pripovedovalke, ki nagovarja v drugi osebi, govori o več desetletij trajajočem obdobju od prve svetovne vojne do konca druge na območju Goriške. Vzpostavi tudi paralelo med materjo Karlo, pripovedovalko, ki je doživela prvo svetovno vojno, in hčerjo Zofko, ki je padla v drugi svetovni vojni. Gre za pretresljivo, pretanjeno prepoved, ki daje ženski avtentični glas,

jo postavi v središče nesmiselne morije in pokaže na tragično kontinuiteto med rodovi, ženskami. Kot se vpraša Karla, ko razmišlja o hčeri: »Ali te je spominjala nanjo, ki se je poganjala od debela do debela proti pokopališču, ko so klestile naokoli zašle krogle z bojišča?« (Lokar, 1958, 139).

Drugoosebna pripoved omogoča po eni strani potujitev, ločenost od pripovedovalke, po drugi strani pa deluje bolj intimno ker neposredno nagovarja tudi bralko, namiguje na občo izkušnjo.

Kaj lahko torej sklepamo iz literarnega dela štirih avtorjev, kako je antifašistični boj spremenil njihove ženske like? Najkrajši odgovor bi bil, da jih ni. Po drugi svetovni vojni vsi sledijo pripovednim slogom, ki so jih oblikovali pred vojno in osvobodilni boj služi le kot kulisa ne pa kot nekaj, kar bi bistveno spremenilo pogled na ženske like v literaturi. A ker literatura le redko ni odzivna čas, v katerem nastaja, je treba poudariti, da so teme, kakršni sta materinstvo in herojstvo ženske zaposlovali tudi sam politični vrh. Če se sprašujemo, zakaj denimo pri Bevku, ki je sproduciral največ besedil, ne najdemo lika herojske ženske, nam na to delno odgovori politična klima. Že kmalu po koncu vojne je na področju celotne Jugoslavije lik herojke zamenjal lik matere. Kot ugotavlja Batinić (2015, 5), se mit herojske partizanke takoj po vojni začne seksualizirati in iz nje nastane mati, po možnosti žrtev. Ikona *partizanke* je že v petdesetih letih z vrnitvijo neotradicionalizma skoraj povsem izginila. Na Slovenskem o tem priča Boris Kidrič, ki je že leta 1945 izražal izrazito protife-ministična stališča, ženske pa so bile, seveda z revolucionarno retoriko, spet zreducirane na vlogo mater in varuhinj domačega ognjišča (Verginella, 1999, 75–79).

Kraigherjevo svobodnjaštvo je bilo partijski liniji že bistveno bolj tuje; o tem priča predvsem to, da se za časa svojega življenja kljub literarni ambicioznosti in starosti nikoli ni prebil v prvo kategorijo kanonskih avtorjev. Je pa vzporednice z resničnostjo mogoče najti tudi v njegovem delu: ko pri Ljubi poudarja spolno slo, nagovori očitke in predsodke, ki so jih partizankam velikokrat namenili konservativni krogi ter njihov tisk, češ da so ženske, ki gredo v partizane, spolno izprijene in gredo v hosto le zaradi zadovoljevanje svojih nagonov. Nekaj let po vojni v Jugoslaviji to sploh ni bila več tema o kateri bi se govorilo – morda tudi zato, ker so uspešno okronali lik matere – so se pa tovrstni predsodki mnogo bolj trdovratno obdržali v Sovjetski zvezi (Bernik, 2001, 295–296).

Pretirano bi bilo, če bi želeli izpostaviti eno skupno značilnost, ki družbi prozo vseh obravnavanih avtorjev. Čeprav so ustvarjali na relativno majhnem obmejnem območju, na katerega so umestili tudi večji del svojih pripovedi, se njihovo delo med seboj razlikuje. V eni točki pa so si edini: da se vojna ni začela leta 1939, ampak se od leta 1914 tako rekoč ni končala, da je bila od prve svetovne vojne dalje ob meji napetost in je življenje ta tem območju zaznamovalo nasilje. Številne pripovedi vseh štirih avtorjev govorijo o dveh ali več generacijah, ki so zaznamovane z vojnim dogajanjem in prikazujejo, da obdobje med obema vojnama ni bilo tudi obdobje miru, ampak je bil čas pogostega nasilja, ki se je nemalokrat rodilo kot posledica prve svetovne vojne (brezposelnost, travme, alkoholizem, družinske tragedije, revščina ...).² Čeprav v drugi polovici tridesetih let na Slovenskem še

2 Potrditev za tezo, da obdobje med svetovnim vojnama ni bilo nujno tudi obdobje miru, najdemo tudi v več zgodovinskih in socioloških raziskavah. Teoretsko izhodišče tovrstnega razmisleka izhaja iz koncepta

ni bilo vojne, jo je že mogoče zaslutiti v delih številnih literatov (Komelj, 2009, 21). Na območju, kjer so ljudje že od leta 1922 lahko občutili, kaj je fašizem, ima tovrstna slutnja v literaturi še daljšo tradicijo.

LITERATURA IN IDEOLOGIJA

Literarna dela, ki so bila v grobem opisana zgoraj, večinoma niso nastajala med samo drugo svetovno vojno. Literarna dejavnost je bila med samo vojno precej redka, po eni strani zaradi poziva h kulturnemu molku pod okupatorjem in po drugi strani zaradi nemogočih razmer in težkega dostopa do javnih občil, ki so delovala le v ilegali. Poleg tega je bila vsa literatura, ki se je producirala in razpečevala na ta način, v službi NOB in je imela ideološko vlogo. V partizanskem tisku poleg kratkih novic prevladujejo reportaže, službe, ki bi skrbela za leposlovje, pa ni bilo. Prav tako je pri preučevanju partizanskega tiska treba vedeti, da je bil podvržen cenzuri (Bernik & Dolgan 1988, 12–40). V glasilu *Smernice* so med vojno navajali, kakšen je namen partizanskega tiska, kjer so poudarjali, da mora biti tisk tak, da bo »utrjeval borbenost partizanov«, da bo »partizana politično utrjeval, da bo odpravljajal politično nejasnost, da jih bo politično vzgajal.« Poudarili so tudi, da zaradi tega »umetnost ne bo ovirana«, bo pa »usmerjena« (Smernice 4, IV, 1944, 1, 7; citirano po Bernik & Dolgan, 1988, 39).

Dodati je tudi treba, da so glede na vojne okoliščine tovrstne zahteve razumljive.

Ker vemo, da je imel tisk ideološko funkcijo in da je moral ustrezati smernicam, lahko iz tistega, kar je mogoče prebrati v partizanskih časopisih, sklepamo, da ni šlo le za osebno stališče ali umetniško izražanje, ampak za idejo s širšo politično-ideološko zaslonbo. Prav zato so ohranjene številke glasila *Slovenka*, ki ga je med junijem 1943 in marcem 1945 izdajala protifašistična slovenska zveza na Primorskem, tako pomembne. So namreč eno redkih pričevanj o tem, kako so med drugo svetovno vojno na območju Goriške pisale in objavljale ženske. Iz glasila lahko veliko izvemo tudi o tem, kakšne ženske so pričakovale za svoje bralke – in akterke v antifašističnem boju. Na tem mestu se bomo posvečali predvsem literarnim in polliterarnim besedilom v glasilu, čeprav si

»brutalizacije množic« Georga L. Mosseja (Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars, 1990), ki dokazuje, da se mentalni okvir nasilja, vzpostavljen v prvi svetovni vojni, nadaljuje tudi v poznejše obdobje (domnevnega) miru. Ta »normalizacija« nasilja, je nekaj, kar s pridom izrabi tudi fašizem. Severni Jadran se je po prvi svetovni vojni spremenil v »razbito območje« (Bartov, Weitz, *Shatterzone of Empires*, 2013), kjer je zaradi dvoumnosti nastalega položaja prišlo do oblikovanja teritorija brez točno določene državne oblasti. Prehod, za katerega so bile značilne izrazite politične, gospodarske, vojaške in kulturne nestabilnosti je trajal več let in je postal laboratorij za nove oblike vojaškega in paravojaškega nasilja (fašistične milice). To se je dogajalo v vakuumu, ki je nastal po razpadu avstro-ogrske monarhije, hkrati je nasilje služilo kot dopolnilo k novi državni oblasti in njeni legitimaciji. Valovi političnega nasilja so se pojavljali v različnih oblikah, med letoma 1920 in 1930 pa je prišlo do vzpona proti nasilju, ki je temeljilo na terorističnem delovanju. Tako v kontekstu nasilja kot protinasilja se zrcali teza Hannah Arendt (*On Violence*, 1970), ki pravi, da se nasilje lahko pojavi le tam, kjer umanjka absolutna moč. Na primeru severnega Jadrana je razvidno, da je zaradi odsotnosti državnih struktur sprva prišlo do brezvladja, ki je nato čedalje jasneje dobivalo obrise fašističnega državnega aparata. To se odraža tudi v nekaterih delih vseh obravnavanih avtorjev tega članka.

vsekakor zasluži tudi širšo družbeno obravnavo, sploh v primerjalnem odnosu z drugimi odporniškimi glasili na Slovenskem.

Osnovno usmeritev glasila je mogoče razbrati že iz uvodnika prve številke, ki med drugim pravi, da je časopis namenjen delavkam, kmeticam, vajenkam, služkinjam in meščankam, dekletom in ženam, vsem, ki trpijo pod fašističnim jarmom. Zapisali so, da »Slovenka želi postati v resnici glasilo vaših želja, upov in pričakovanj, pa tudi vaših teženj in naporov v težkih časih.«³ Glasilo na prvo mesto postavlja ženske, ki živijo pod fašizmom, ki pa si želijo enakopravnosti zase in boljšega življenja za svojo družino. Naloga glasila je, da odraža resničnost, popisuje, kaj se dogaja v antifašističnem boju, hkrati pa si prizadeva za boljše življenje vseh žensk ne glede na poklic, status ali stan. Že v tej številki lahko naletimo na opis stanja v tovarni in poziv k stavki, ki naj bi bila prvi korak k svobodi naroda, saj naj bi slovenske delavke za fašistične tovarnarje delale v nemogočih pogojih; boj za boljše plače pa je tako tudi boj proti fašizmu.⁴

Objavljena je tudi pesem Otona Župančiča s pozivom materam, naj otrokom berejo slovensko. Leposlovje je na tem mestu v vlogi vzgoje, ženske pa nagovarja kot matere.⁵

V naslednji številki je priobčeno tudi prvo polliterarno besedilo za ženske. Gre za priljubljeno formo pisma, ki skuša delovati avtentično, kot primarni dokument, pričevanje, a gre v resnici za literarni poskus. Morda je forma pisma za ta besedila izbrana tudi zato, ker nagovarja v drugi osebi ednine (kot smo že opazovali pri Lokarju) in se vsaka bralka čuti nagovorjeno. Objavljeno je *Pismo Materi*, v katerem piše, da so matere v »najtežjih dneh zgodovine«, ko se je bil boj s »fašistično zverjo«, pokazale, kaj je to herojstvo. In nato preide s splošnega na osebno – in z osebnega nazaj na kolektivno, ki nagovarja vse bralke: »Mati, kako Ti je bilo pri srcu, ko so ti fašisti odgnali sina? In kako vam je bilo, matere, ko so odhajali vaši sinovi in hčere v hribe, da se borijo za svobodo našega naroda?« Besedilo se nato zaključí s pretresljivim podpisom partizanke Zorke, ki pravi: »Mati, odšla sem, da bi postala junak, a postala sem – človek.«⁶

Pisma so bila objavljena v malone vsaki številki glasila, skoraj vedno na relaciji otrok-mama. Najdemo lahko denimo pismo mame partizanu, ki napoveduje, da se bodo sinovi in hčere kmalu srečno vrnili domov iz vojne, osvobodili bodo domovino in ji s tem postavili spomenik, kakršnega še ni imela. Opazimo lahko tudi, da bolj kot se zaostrejejo vojne razmere, mlajši postajajo namišljeni sinovi in hčere v pismih. Pisma so tudi zelo opisna, tako da pokažejo širše razmere vojne in družine. Beremo lahko denimo pismo štirinajstletnega dečka, ki ga je mami pustil pred odhodom v partizane:

Predraga tovarišica mama! Z bolečino v srcu te zapuščam samo z mojim malim bratom. Očeta imamo v Nemčiji in tam strada in ga preganja nemška zver. Kliče me dolžnost zavednega Slovenca in tudi premišljajoč te rane v naši družini, grem z veselim srcem med naše tovariše, v boj za našo zlato svobodo, ki bo v najkrajšem času

3 Slovenka, 1. 6. 1943: Drage tovarišice!, 1.

4 Slovenka, 1. 6. 1943: Mlada delavka iz tekstilne tovarne v Gorici nam piše, 2.

5 Slovenka, 1. 6. 1943: Medved z medom, 3.

6 Slovenka, 1. 7. 1943: Pismo materi, 1.

*zasijala. Mlad sem in s tem, da stopam v partizane naj bo to zgled ostalim. Za spomin tvojega sina ti pustim sliko, s partizanskim pozdravom se ločim od tebe, draga mama. Smrt fašizmu, svoboda narodu. Tovariš Ivo.*⁷

Pismo je hladno in lahko bi mu očitali ideološko pragmatičnost, ki gre do te mere, da se mama in sin nagovarjata tovariš in tovarišica. So pa tudi pisma, ki so toplejša, denimo to, ki naj bi ga mati pisala sinu, ki je odšel v boj:

*Pišem ti prvo pismo. Komaj par dni je, odkar si odšel, a toliko reči bi ti rada povedala. Vse ono, kar sem pozabila ob slovesu. Težko sem te dala. Borila sem se v notranjosti sama s seboj, saj si mi edini sin; saj si mi oče in mati, sestra in brat, nobenega človeka nimam razen tebe na svetu. In ti imaš komaj dobrih 15 let. Res je, da si velik in močan, da si videti dve, tri leta starejši, da si v teh letih vojne preživel marsikaj hudega, kar te je deloma zresnilo – a vendar si še vihrov otrok, ki nima pravega pogleda v svet. [...] Vem, da se boš med partizanskimi tovariši in v trdnem življenju partizanov dogradil v človeka, da boš dobil vzgojo, katere ti ne bi mogla dati nobena šola, noben študij, ki jo lahko da samo borba. Bodi ponosen, da si član slavne Titove armade, ki se ji divi ves zavezniški svet, vojske, ki je uničila včeraj italijanske fašistične krvnike in ki bo jutri osvobodila domovino. Skrbno pazi, da bi je ne umazal z nobenim nepremišljenim dejanjem. Svojim tovarišem bodi dober tovariš! Če bi te ne bilo nazaj, bi mi bilo hudo, če bi pa zvedela kaj slabega o tebi, bi mi bilo še težje. [...]*⁸

To pismo deluje bistveno bolj čustveno in bralke, ki so tudi mame, nagovarja na osebnejši način. Vživlja se v čustva, ki so jih imele mame, ko so otroci zapuščali, da so odšli v partizane. Naloga tovrstnih pisem je predvsem dvojna: prva, da spodbudijo bralke k temu, da otrok ne ovirajo pri odhodu v partizane in druga, da tolažijo tiste mame, katerih otroci so že odšli, da v svoji bolečini niso osamljene. Vsa objavljena pisma tematizirajo odnos med materjo in otrokom. Iz tega je razvidno, da je najpomembnejša vloga ženske med vojno ostajala tradicionalna vloga matere. Ta pa ni bila prikazana le v pismih ampak tudi v drugih literarnih ali polliterarnih zvrsteh, denimo v zelo priljubljenih reportažah, ki dosledno tematizirajo partizanske vojaške uspehe in tudi v pravih literarnih poskusih. Eden od njih je zgodba *Slovenska mati*, ki prav tako kot pisma nagovarja v drugi osebi ednine:

*Ti si tista, ki si v času najtežjega fašističnega terorja skrbela za prve partizanske skupinice, ti si tista, ki si hodila že pred tremi leti na prve sestanke, ti si tista, ki si pošiljala moža v borbo za pravico, ko ga je hotel italijanski fašizem vkleniti v svojo službo; ti si tista, ki s pesmijo v srcu in na ustnih sama obdelaj domačijo in z ljubeznijo rediš in vzgajaš mladi rod.*⁹

7 Slovenka, 3. 3. 1944: Pismo 14 letnega dečka, ki ga je pustil materi pred odhodom v partizane, 17.

8 Slovenka, 5. 5. 1944: Prvo pismo, 14.

9 Slovenka, 1. 1. 1945: Slovenska mati, 22.

V isti številki je objavljena tudi črtica *Ustrelili so ga*, v kateri ženska ostane sama z otrokom, po tem, ko so ji moža ustrelili kot talca. Na koncu zgodbe lahko beremo: »Tako je stopala iz ulice v ulico, brez joka, brez solza v očeh. Nihče ni vedel za njeno silno boleost. Slovenska partizanska mati in žena ne razkazuje svojega trpljenja. Stopala je odločno dalje, v srcu je gorelo maščevanje [...]«¹⁰

Ženske v literarnih in polliterarnih delih odporiškega glasila Slovenka sicer nastopajo tudi v drugih vlogah, ne le v materinski, a materinska se pojavi največkrat. Za pogumne »bombašice«, »tovarišice mitraljezke«, bolničarke, učiteljice in kurirke so največkrat namenjene reportaže, ki jih ne moremo povsem umestiti med literarna dela, čeprav imajo nemalokrat leposlovne tendence in meja med resničnostjo in fikcijo ni vedno jasna. Prav tako kot polliterarno delo nastopa tudi nekrolog, ki dopušča še širši pripovedni zamah in večjo čustvenost od reportaž. Najlepši primer nekrologa je namenjen *Darinki Piščančevi – Slovenki na neznani grob*, ki ga je napisala Tržačanka Mara Samsa (1906–1959) govori o pogumni ženski, ki je v tržaškem mestnem jedru ustanavljala krožke za slovenski jezik, pripovedovalka pa se spominja, kako je bila najboljša učenka, ki pa nikoli ni skrivala svojega slovenskega ponosa. Besedilo je literarno spretno napisano, zanimivo pa je tudi, da je Mara Samsa podpisana z imenom in priimkom – v nasprotju z večino drugih avtoric, ki se skrivajo za partizanskimi imeni.¹¹

Posebno pozornost si zasluži tudi partizanska poezija, te ne manjka niti v *Slovenki*. Večinoma gre za preproste rime in verzi nagovarjajo k sodelovanju v boju. Ena takih pesmi je denimo *Mobilizacija*, katere poanta je, da je žena *steber zaledja*, to pa dokazuje tudi s tem, da pomaga pri iskanju skrivačev in jih pregovori, naj gredo v partizane.¹² V tej številki glasila je sicer bistveno bolj zanimiva pesem *Nova slovenska žena*, ki ima izrazite emancipatorne težnje. Napisana je za več glasov, prvi, drugi in zbor, kar daje občutek skupnosti, kolektiva. Govori o tem, kako so bile ženske stoletja zaklete v suženjstvo, zdaj pa je pred njimi lepša bodočnost, ko lahko vzamejo usodo v svoje roke in gradijo boljši svet.¹³ Naletimo lahko tudi na pesem z naslovom *Materi*, buditeljsko besedilo o razlogih, zakaj se je hči odločila za odhod v partizane. Med drugim zato, da maščuje smrt svojega očeta, ki je padel na bojišču pri Piavi (1918) in ga zato nikoli ni spoznala.¹⁴ Ob tem se spet lahko spomnimo na zarezo, ki jo je zapustila prva svetovna vojna, katere posledice se v pripovedništvu vlečejo več kot dve desetletji.

Glasilo *Slovenka* nagovarja in prikazuje različne ženske. Največ leposlovnih besedil je namenjenih materinstvu, a še zdaleč ne moremo reči, da ženske niso prikazane v drugih vlogah: kot borke, učiteljice, herojke, volivke ipd. Zanimivo je tudi večkratno nagovarjanje žensk, naj ne bodo sentimentalne – ampak raje močne in borbene ter naj za nobeno ceno ne jočejo – kar kaže na željo po prelomu z ustaljenimi predstavami o ženskem obnašanju.

10 Slovenka, 1. 1. 1945: *Ustrelili so ga*, 24.

11 Slovenka, 1. 10. 1944: *Darinki Piščančevi – Slovenki na neznani grob*, 19–20.

12 Slovenka, 1. 3. 1945: *Mobilizacija*, 19.

13 Slovenka, 1. 3. 1945: *Nova slovenska žena*, 18.

14 Slovenka, 1. 10. 1944: *Materi*, 36.

»KRVAVO ZARES«

Mara Samsa in Erna Muser sta izdali vsaka svojo vojno zbirko; prva novele z naslovom *Trst je klical* (1958), druga pa pesniško zbirko *Vstal bo vihar* (1946). Obe zbirki sta nastajali že med vojno. Vladimir Bartol je v spremni besedi k zbirki Mare Samsa zapisal, da zlepa ni bral knjige, ki bi bila »tako izključno samo ženska.« (Samsa 1958, 7). Delo je v večjem delu avtobiografsko in literarizira življenje avtorice: od smrti njenega očeta v prvi svetovni vojni (spet: obdobje med prvo in drugo vojno je nenehni boj) preko njenih izkušenj s poučevanjem v času fašizma in narodnoosvobodilnega boja do njenega znamenitega pobega iz fašistične mučilnice na ulici Bellosguardo (pripoved o tem tudi nosi naslov celotne zbirke, *Trst je klical*). Bartol je poudaril, da gre avtorici »krvavo zares« in je njeno celotno delo »en sam protest zoper krivice ljudi in njihove ureditve sveta.« (Samsa, 1958, 8). Ugotavljal je, da Samsa za razliko od številnih drugih avtoric ni prevzela »moškega« načina pisanja in razmišljanja, ampak si je dovolila ostati ženska tudi ko je šlo za moški svet – torej javno, intelektualno sfero. In res, njena zbirka je polna likov, kakršnih v prej obravnavanih literarnih delih nismo srečali: razmišljujočih in empatičnih žensk, ki se jasno zavedajo svojega položaja: tako javno kot zasebno. Zgodbe o učiteljicah, borkah, kurirkah, hčerah in materah so v nasprotju z borbenim duhom Slovenke; so žalostne, malone meditativne – in si dovolijo prevpraševati smisel, ne da bi bralec ob tem podvomil o njihovem pogumu. Zanimivi so tudi odnosi, kakor so prikazani med partizankami in partizani; zaznati je mogoče obžalovanje, da bo vojne konec, kar bo za ženske pomenilo konec svobode in zaupnega ozračja med tovarišicami in tovariši (npr. v zgodbi *Umik*). Ženske v pripovedi Mare Samsa so izoblikovane in njihov svet je močno zvezan z obdobjem pred vojno in tistemu, kar bo sledilo po vojni; kaže se kontinuiteta družbenih odnosov. A hkrati izpušča sleheni moralizem, Mica, ki ima v povesti *Mica in njena poslednja zgodba* štiri nezakonske otroke s štirimi moškimi, je prikazana kot žrtev družbenih razmer in v ospredju stoji izključno njen boj za preživetje (»Ali ni nekje meja, kjer greh ni več greh? Ali ni ona z vsem svojim življenjem nekje onkraj te meje?« (Samsa, 1958, 65). Telesnost je nakazana le v obrisih, še najbolj v noveli *Nona, nonica*, kjer pride do posilstva kurirke, ki med zlorabo razmišlja le o tem, da upa, da ji pod obleko ne bo zašumel papir in bi razkrili njeno pošto (Samsa, 1959, 148). Žensko telo je tudi tu poligon za dokazovanje (družbene) moči in nadvlade.

Ta motiv se pojavi tudi v pesniški zbirki Erne Muser *Vstal bo vihar*, ki je izšla tik po vojni, večina pesmi pa je bila napisanih še pred letom 1944. V literarno izjemno močnem zadnjem delu zbirke, ki nosi naslov *Ne zlomiš src* in tematizira njeno jetništvo v taboriščih Ravensbrück in Neubrandenburg, zapiše: »Si ta, ki kljub prepovedi in grožnjam / v nelepem enoličju halj jetniških, / odkrivaš dražesti teles deklških, / ne danih ti iz drugih, višjih vzrokov.« (Muser, 1946, 119).

Čeprav gre za izjemno lirično zbirko, je v njej mogoče čutiti odporniško tendenco; ni ji treba poimenovati fašizma, da bi vedeli, da govori o njem in vojna se kot temna senca vleče skozi celotno delo. Prav tako ima tudi jasne emancipatorne težnje in feministična sporočila; v eni od pesmi denimo naletimo na *lastno sobo*: »Ko bi se mogla vsaj v kamrico / majhno, prav majhno zapreti / in tam sama, prav sama / svoje hotenje izpeti.« (Muser, 1946, 21).

Feminizem je jasno izražen tudi v odnosu med moškimi in ženskami. V pesmi, ki jo posveti Ani Jelovšek, je mogoče razbrati obsodbo obračunavanj z zlorabljenimi ženskami »velikih mož«, nekje drugje jasno izpostavi, kako je svet ustvarjen po meri moških (»Vsa usta tvoje hvale so prepolna, / z bobnečim sijem se tvoj dan proslavlja, / z besedami vse zate se postavlja, / vsa naša srca so od tebe bolna.«: Muser, 1946, 26), v pesmi *Iz dveh svetov sva, dragi, ti in jaz* pa se kot ženska tudi postavi nad moškega (»Vendar sem zemlja, večnosti odraz / in ti le veter, ki semena nosi, / na plodne jih, neplodne njive trosi, / življenje dajem in ohranjam jaz: Muser, 1946, 59). Zbirka Erne Muser je nedvomno antifašistična, politična in angažirana; lahko bi celo rekli, da v slovenski poeziji prve polovice dvajsetega stoletja nikjer ne najdemo tako izrazitih teženj k emancipaciji kot v delu Erne Muser – pa vendar je nekako izginila iz literarnih pregledov dvajsetega stoletja – tako v Jugoslaviji kot Sloveniji.

Ženska Erne Muser lahko nastopa sama, a sploh v zadnjem delu se začne pojavljati kot kolektiv, *sestre*, »kot trsje smo, ki se v viharju stisne / in skloni k tlom, pa spet ponosno vstane!« (Muser, 1946, 106). Gre za žensko solidarnost in socialistično skupnost hkrati: »Vse naše misli – ena sama misel, / vseh src utrip kot en sam utrip, / vse naše želje – ena sama želja, / vsa naše čakanja na isti hip.« (Muser, 1946, 110).

Leta 1967 je Erna Muser v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* objavila članek o socialističnem in komunističnem boju Slovenk za enakopravnost. Čeprav je obema gibanjema pripisala velike zasluge, si je ob koncu med vrsticami privoščila tudi drobno kritiko sistema. Zapisala je, da gospodarska in politična preobrazba v zavesti večine ljudi nista zbudili »ustreznega čustvenega odseva« in da »gospodarske spremembe same po sabi ne prinesejo miselnega preskoka [...] in zato ne delamo med ženskami in za ženske [...] temveč samo po službeni dolžnosti.« (Muser, 1967, 211).

S tem je ubesedila tisto, kar je ena od osrednjih ugotovitev v uvodu citirane Jelene Batinič: druga svetovna vojna in po njej vzpostavljeni novi družbeni red sta poskrbela za spremembo diskurza, a folklor delitve spolnih vlog in predsodkov je ostajala taka, kakršna je bila pred vojno.

ZAKLJUČEK

Če v zaključku skušamo odgovoriti na vprašanje, kakšen vpliv je imel antifašistični boj na ženske kot literarne like, je odgovor (vsaj) dvojni. Po eni strani lahko opazimo, da so se avtorji, ki so že pred vojno resno tematizirali vlogo ženske, po vojni še naprej tudi bolj poglobljeno ukvarjali z njo (npr. Kraigher), a obenem vidimo tudi, da na druge avtorje (npr. Bevk) to ni imelo skoraj nobenega vpliva in so liki v veliki meri ostajali podobni tistim pred vojno. Na podlagi tega lahko potegnemo tudi zaključek, da je nova oblast resda *usmerjala* umetnost, a kar se tiče vloge žensk le na ravni diskurza, pa še to ne vedno; tako v družbi kot v literaturi so klub gospodarskim in političnim spremembam ostajali zakoreninjeni predvojni vzorci obnašanja. V nadaljnih raziskavah bi v obzir veljalo vzeti drugo, neliterarno zapuščino avtorjev ter poskušati ugotoviti, v kolikšni meri je njihov svetovni nazor ali siceršnji odnos do žensk, vplival na literaturo, ki so jo ustvarjali. Kolikšen vpliv na književnost in odnos do ženskih likov imata denimo izpričana religioznost (pri Bevku)

ali nereligioznost (pri Kraigherju)? Na podlagi opravljene raziskave lahko ugotovimo tudi, da ne moremo definirati tipičnega lika ženske v antifašistični književnosti. Resda so si vloge žensk med seboj podobne (mati, žena, učiteljica, bolničarka, borka), a prav tako so, čeprav manjkrat, klišejsko tipizirani moški liki – za oboje veljajo redki odmiki v natančnejšo psihologizacijo likov ali slogovne presežke. V nadaljevanju raziskav bi bilo nujno narediti tudi primerjalno študijo literature, ki je nastajala na celotnem slovenskem, jugoslovanskem in širšem evropskem ozemlju ter se natančneje posvetiti tudi motivu ženskega žrtvovanja in telesnosti, kot ju denimo lahko vidimo v Črni orhideji Edvarda Kocbeka (usmrtitev v poročni obleki) ali *Rojstvu v nevihti* Vitomila Zupana (porod med umiranjem). Predvsem pa bi bilo nujno več pozornosti nameniti književnosti avtoric, katerih življenja in dela so bolj ali manj potonila v pozabo. Med prvimi se v analizo ponuja delo Erne Muser in njenega feminizma v kontekstu zgodovinskega časa, v katerem je živel, pomembno pa bi bilo tudi raziskati recepcijo njenega dela in dela drugih avtoric ter skušati odgovoriti na zelo splošno, a izjemno zapleteno vprašanje: kako se je oblikoval literarni kanon in kdaj, zakaj in kako so bile iz njega izpuščene avtorice, katerih literarna kakovost v ničemer ne zaostaja za kakovostjo njihovih sodobnikov.

RESISTANCE LITERATURE: PLACE OF EMANCIPATION? WOMEN
IN THE ANTIFASCIST LITERATURE OF PRIMORSKA*Manca G. RENKO*

Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: manca.renko@gmail.com

SUMMARY

*The article highlights the role of women in the resistance (anti-fascist) literature of the Primorska region. It focuses on the literary works of four authors (France Bevk, Ciril Kosmač, Alojz Kraigher, Danilo Lokar), who were all active in the anti-fascist movement and belonged to different generations, artistic styles and worldviews. Especially important is comparison between the female characters created by the authors before the First World War (before the official transfer to anti-fascism) and female characters created in the writings of resistance literature. We can conclude that the antifascism itself did not significantly characterize literary characters, although we may occasionally notice a shift in the thematization of women's social role. The best example of this type of literature is the story entitled *Her Guilt*, written by Alojz Kraigher. He questions the role of women, motherhood, marriage and love is written in accordance with the emancipatory commandments of the antifascist struggle.*

*Important are also expectations that the authors had for their readers. This can be observed in the women's resistance journal *Slovenka*. If the authors listed above often criticize sentimentality of women, many of the texts in this newspaper are directed against it. (Half) Literary texts try to empower women during the World War II. Thus, in the narratives of the authors, as well as in the *Slovenka*, the most common focus of the resistance texts is still based on women in the role mothers. Despite of this, women also gained many new roles that didn't exist before the outburst of World War II. At the end the article sheds light on two female authors, Mara Samsa and Erna Muser and their resistance literature and representation of women. Especially literature of Erna Muser is an important example of feminist poetry.*

Keywords: literature, antifascism, women, resistance, Primorska, Mara Samsa, Erna Muser, France Bevk, Ciril Kosmač, Alojz Kraigher, Danilo Lokar

VIRI IN LITERATURA

Slovenka – Glasilo protifašistične slovenske zveze na Primorskem. Protifašistična slovenska zveza na Primorskem, 1943–1945.

Batinič, J. (2015): *Women and Yugoslav Partisans*. New York, Cambridge University Press.

Bernik, V. (2001): *Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem*. Magistrsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Bernik, F. & M. Dolgan (1988): *Slovenska vojna proza*. Ljubljana, Slovenska matica.

Bevk, F. (1956): *Težka pot*. Koper, Lipa.

Bevk, F. (1963): *Učiteljica Breda*. Ljubljana, Mladinska knjiga. Koper, Lipa.

Bevk, F. (1965): *Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Bevk, F. (1968): *Mati Polona*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Bevk, F. (1970): *Tonček*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Bourdieu, P., Chartier, R. & C. Ginzburg (2011): *Sociologija, zgodovina, književnost*. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Jancar-Webster, B. (1990): *Women & Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Denver (Colorado), Arden Press.

Komelj, M. (2009): *Kako misliti partizanosko umetnost?* Ljubljana, *cf.

Kosmač, C. (1971): *Izbrano delo*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Kraigher, A. (1986): *Zbrano delo*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Lokar, D. (1958): *Sodni dan na vasi*. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Muser, E. (1946): *Vstal bo vihar*. [Ljubljana], Naša žena.

Muser, E. (1967): *Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost*. Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja, 7, 1–2, 191–211.

Samsa, M. (1958): *Trst je klical*. Trst, Založba tržaškega tiska.

Vovelle, M. (2004): *Ideologije in mentalitete*. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Verginella, M. (1999): *Naše žene volijo*. V: Antić, M. G. (ur.): *Naše žene volijo*. Ljubljana, Urad za žensko politiko, 71–84.